
Enes Kulenović:
Pluralistička teorija utemeljenja ljudskih prava

Mentor: prof. dr. sc. Zoran Kurelić

Datum obrane: 16. lipnja 2009. na Fakultetu političkih znanosti

Povjerenstvo za obranu: akademik Zvonko Posavec (predsjednik)

prof. dr. sc. Darko Polšek

prof. dr. sc. Zoran Kurelić

Doktorska disertacija Enesa Kulenovića* “Pluralistička teorija utemeljenja ljudskih prava” ima 239 stranica. Sadržajno je podijeljena na pet poglavlja: 1. poglavlje “U potrazi za izgubljenim autoritetom ljudskih prava” (str. 1-39), 2. poglavlje “Projekt prirodnih prava i njegova propast” (str. 40-95), 3. poglavlje “Relativizam i ljudska prava” (str. 96-139), 4. poglavlje “Pluralizam i ljudska prava” (str. 140-196), zaključno 5. poglavlje “Pluralistički model utemeljenja ljudskih prava” (str. 197-224) te popis literature. U popisu literature navedeno je 246 bibliografskih jedinica, najvećim dijelom znanstvenih članaka i knjiga na engleskom jeziku. Tekst je ilustriran s dvije sheme.

Glavni je cilj disertacije prikaz razvitka pluralističke teorije ljudskih prava, s naglaskom na pitanju njihova utemeljenja. S obzirom na to da je zaštita ljudskih prava jedan od glavnih temelja legitimnosti liberalno-demokratskih poredaka, neosporno je da je pitanje njihova utemeljenja važan problem političke teorije. U suvremenoj političkoj teoriji postoji, s jedne strane, jasan interes i ogromna literatura o temi ljudskih prava, ali, s druge strane, mali broj relevantnih studija koje se bave samim pitanjem njihova utemeljenja. Autor smatra kako uzrok tome treba potražiti u samoj ideji univerzalnih ljudskih prava kojoj se odupiru zagovornici kulturnog relativizma. Disertacija je pokušaj da se na temelju pluralističke teorije dade valjano utemeljenje univerzalizma ljudskih prava, oslanjajući se pretežno na teoriju vrijednosnog pluralizma.

* *Enes Kulenović*, znanstveni novak na Fakultetu političkih znanosti, asistent na predmetu Antička i srednjovjekovna politička filozofija.

U uvodnom dijelu (1.1.) autor pojašnjava politički i teorijski kontekst relativističkog izazova ideji univerzalnih ljudskih prava te nam ukazuje na važnost rasprave o utemeljenju ljudskih prava za političku teoriju. Nakon toga (1.2.) određuje cilj disertacije i daje nam kratak pregled njezina sadržaja. U nastavku ovoga poglavlja (1.3.) analizira koje su teorijske i političke implikacije gubitka autoriteta ljudskih prava koji je osiguravalo prosvjetiteljstvo. S obzirom na činjenicu da velik broj moralnih tradicija odbacuje danas tradicionalna prirodnopravna načela utemeljenja ljudskih prava, opravdana je sumnja u političku i moralnu retoriku univerzalnosti ljudskih prava. Odgovor na tu činjenicu vidljiv je u tri najutjecajnije suvremena pristupa problemu utemeljenju ljudskih prava – pravnom pozitivizmu (1.4.1.), intuitivnom moralnom sudu (1.4.2.) i preklapajućem konsenzusu (1.4.3.) – te u nastavku autor raspravlja o svakome od njih, ukazujući na glavne prednosti, ali i na nedostatke svakog od tih pristupa. U završnom dijelu ovoga poglavlja (1.5.) autor daje kratku skicu pluralističkog modela utemeljenja ljudskih prava kao valjane alternative trima spomenutim pristupima. Taj dio sadrži preliminarna određenja temeljnih kategorija na kojima taj model počiva – minimalističkog koncepta dobrog života, primarnih i sekundarnih vrijednosti te i iz njih izvedenih temeljnih i građanskih prava – kako bi se čitatelju olakšalo razumijevanje pozicije koju autor brani u ovoj disertaciji te omogućilo lakše praćenje argumentacije koja slijedi.

Drugo je poglavlje posvećeno objašnjenju propasti prosvjetiteljskog projekta, tj. prirodnopravne tradicije utemeljenja ljudskih prava. U uvodnom dijelu ovoga poglavlja (2.1.) autor pojašnjava da se ne radi o jednoznačnoj tradiciji, već da ona sadrži tri različita i međusobno isprepletena odgovora na problem utemeljenja univerzalnih prava: moralni realizam, voluntarizam i proceduralni univerzalizam. U nastavku poglavlja raspravlja o autorima koji zastupaju te odgovore analizirajući dva aspekta njihovih teorija prava: odnos između konceptata prirodnog prava i prirodnog zakona te pitanje samog filozofijskog utemeljenja tih konceptata. Govoreći o moralnom realizmu, autor se bavi mišlju Huga Grotiusa (2.2.) o voluntarizmu, odnosno kombinaciji moralnog realizma i voluntarizma, mišlju Thomasa Hobbesa (2.3.) i Johna Lockea (2.4.), a govoreći o proceduralnom univerzalizmu političkom teorijom Jeana-Jacquesa Rousseaua i Immanuela Kanta (2.5.). U kritici koja slijedi podvodi te različite pristupe pod zajednički nazivnik, argumentirajući kako nemogućnost zagovornika prirodnih prava da osiguraju jedinstvenu listu ljudskih prava (2.6.1.) te njihova sklonost da negiraju status nosioca prava (2.6.2.) nekim društvenim grupama (pripadnicima vjerskih i etničkih manjina, ženama, pripadnicima koloniziranih naroda, osobama tamnije boje kože, homoseksualcima ili nadničarima) ozbiljno dovodi u pitanje metafiziku objektivnog univerzalizma na kojemu počiva cjelokupna prirodnopravna tradicija. U zaključnom dijelu poglavlja (2.6.3.) autor tvrdi kako su se različit povijesni kontekst i njime određeni politički ciljevi koje je

svaki od tih autora želio postići pokazali odlučujućim za bitne razlike u njihovim shvaćanjima ideje prirodnih prava. Samim time ta je ideja – pretendirajući na nikada postignutu objektivnost i kontekstualnu nezavisnost – propala. Na koncu autor uvodi u raspravu koncept konstruktivističkog univerzalizma na kojemu počiva i sam pluralistički pristup ljudskim pravima, ukazujući na mogućnost univerzalnog utemeljenja prava bez oslanjanja na objektivni univerzalizam propale prirodno-pravne tradicije.

Teorija kulturnog relativizma i njezine implikacije za utemeljenje ljudskih prava tema je trećega poglavlja. U prvom dijelu ovoga poglavlja (3.1.) autor razmatra ima li relativistička kritika ljudskih prava ozbiljne političke posljedice ili se radi isključivo o teorijskom problemu čija je relevantnost za pitanja sadržaja i primjene ljudskih prava zanemariva. Uvodeći u raspravu islamske, azijske i afričke izazove univerzalnosti prava i naglašavajući političku važnost koju su ti izazovi imali u zadnjih 20-ak godina, autor pokušava dokazati kako je relativistička kritika danas jedna od najvećih poteškoća – kako teorijski tako i praktično – za postizanje globalnog konsenzusa oko prirode i sadržaja ljudskih prava. U nastavku (3.2.) pokušava locirati korijene te kritike i slijediti njezin razvoj, koji je kulminirao 1947. objavom dokumenta izvršnog odbora Američke udruge antropologa. Radi se o dokumentu kojim se kritizira zapadni i prividno univerzalistički karakter UN-ove Deklaracije i mogućnost uspostave neutralnog i nad-kulturnog standarda vrednovanja koji bi bio jednako primjenjiv na sve kulturalne zajednice. S obzirom na to da su antropolozi bili prvi koji su beskompromisno i jasno branili valjanost relativističkih argumenata protiv ideje univerzalnih ljudskih prava, dok su filozofi i politički teoretičari kasnije preuzeli njihovu liniju argumentacije, ovo se poglavlje primarno bavi mišlju onih antropologa – poput Melvillea Herskovitsa i Ruth Benedict – koji su imali središnju ulogu u formuliranju relativističke pozicije.

Autor nastavlja s analizom triju instanci instrumentalne racionalnosti koje se pokazuju imunima na glavnu relativističku kritiku i otvaraju prostor među-kulturnom vrednovanju. Prva od njih uključuje mogućnost takva vrednovanja onda kada postoji slaganje oko onih činjenica koje obje kulture u sporu prihvaćaju kao valjane (3.2.1.). Druga instanca uključuje one slučajeve u kojima pogrešan sud o radikalnoj varijabilnosti moralnog vrednovanja između kultura počiva na zanemarivanju konteksta i pravoga značenja određenih praksi (3.2.2.). Treća instanca – koju autor ilustrira raspravom Marthe Nussbaum o ne-relativnim vrijednostima – pretpostavlja slaganje različitih kultura oko određenih ciljeva, a time i mogućnost vrednovanja najboljih sredstava kojima se ti ciljevi mogu ostvariti (3.2.3.). Iako svaki od ta tri pristupa može pridonijeti dokidanju nekih od kulturalnih praksi protivnih poštovanju prava pojedinaca, njihov je pristup ograničen i ne dovodi ozbiljno u pitanje relativistički argument o fundamentalnom neslaganju koji proizlazi iz suprotstav-

ljenih sustava vjerovanja. Tu tezu autor prikazuje kroz Winchevu kritiku Evans-Pritchardove studije Azanda, studijom Ruth Benedict o psihičkim abnormalnostima u različitim kulturama te kritikom te studije Johna W. Cooka (3.3.). U završnom dijelu trećega poglavlja (3.4.) autor razmatra kritike teze različitosti i teze međuovisnosti na kojima kulturni relativizam počiva te tvrdi da je odgovor na te kritike moguć samo ako smo spremni odbaciti obuhvatnu definiciju kultura i redefinirati relativističku poziciju tako da ona uključuje nesumjerljivost moralnih autoriteta na kojima se različite moralne tradicije temelje. No čak i tako redefinirana argumentacija otvorena je kritici interne nekonzistentnosti pokaže li se da postoje univerzalni elementi ljudske egzistencije koji mogu poslužiti kao polazna točka u međukulturalnom vrednovanju.

U četvrtom poglavlju razmatra se mogućnost takve kritike iz perspektive teorije vrijednosnog pluralizma. U uvodnom dijelu (4.1.) autor pojašnjava glavne odrednice te teorije u svjetlu njezina odbacivanja epistemologije objektivnog univerzalizma, ali i otpora relativističkoj tezi o nemogućnosti formuliranja valjanog univerzalnog standarda moralnog vrednovanja. Ostatak poglavlja posvećen je predstavljanju pristupa utemeljenju ljudskih prava četvorice pluralističkih autora – Isaiaha Berlina (4.2.), Johna Graya (4.3.), Richarda Rortyja (4.4.) i Johna Kekesa (4.5.) – te raspravi o glavnim prednostima i nedostacima njihovih pristupa. Cilj je poglavlja dvojak: ukazati na važnost koju koncept ljudskih prava ima za zagovornike pluralizma te osigurati kategorijalni aparat kojim će se autor poslužiti u završnom poglavlju kako bi predstavio vlastiti pluralistički model utemeljenja ljudskih prava.

Peto i zaključno poglavlje posvećeno je dvjema zadaćama: detaljnom prikazu pluralističkoga pristupa problemu utemeljenja univerzalnih prava (5.1.) i komparaciji tog pristupa s modelima o kojima je autor govorio u prethodnim poglavljima (5.2.). Glavna polazišna točka pluralističkog pristupa koji autor zagovara u ovoj disertaciji jest minimalistički koncept dobrog života (5.1.1.), definiran dimenzijama samointeresa i pravednog odnosa prema drugim osobama. Koncept dobrog života kao normativni ideal utemeljen je na primarnim (5.1.2.) i sekundarnim vrijednostima (5.1.3.) te na poštovanju temeljnih i građanskih prava kao mehanizma zaštite tih dviju vrsta vrijednosti. U prvome dijelu poglavlja autor se bavi analizom tih koncepata i njihove međusobne povezanosti. Drugi dio posvećen je raspravi o mogućim prednostima takvoga pluralističkog pristupa u usporedbi s drugim pluralističkim pristupima te teorijama prirodnog prava i kulturnim relativizmom. Komparacija počiva na tri kriterija: 1) uspješnosti određenog modela u osudi okrutnosti, ali i diskriminacijskih politika, 2) uvažavanju kulturalnih različitosti bez žrtvovanja temeljnih i građanskih prava te 3) sposobnosti danog modela da privuče što širi spektar različitih moralnih tradicija.

Rezultati autorova istraživanja mogu se sažeti u ove točke:

- 1) Autoritet univerzalnih ljudskih prava izveden iz prirodnopravne tradicije neodrživ je i nije samo teorijska, već i politička prepreka u postizanju globalnog konsenzusa oko temeljne liste i sadržaja univerzalnih ljudskih prava.
- 2) Utemeljenje ljudskih prava kao prirodnih prava počiva na tri različita pristupa: moralnom realizmu (Hugo Grotius), voluntarizmu (Thomas Hobbes i John Locke) i proceduralnom univerzalizmu (Jean-Jacques Rousseau i Immanuel Kant). Sva tri pristupa podložna su istim prigovorima: 1) nemogućnosti zagovornika prirodnih prava da formuliraju jedinstvenu listu tih prava, 2) njihovoj spremnosti da se, zbog tada prevladavajućih predrasuda ili političkih interesa, pripadnicima određene grupacije negira njihov status nosioca prava, te 3) neodrživosti teze o objektivnosti te političkoj i intelektualnoj neutralnosti prirodnih prava s obzirom na to da su ona definirana ne *a priori*, već u kontekstu sasvim određenih povijesno-političkih izazova i ciljeva. Ti prigovori upućuju na propast projekta prirodnih prava, tj. pokušaja utemeljenja koncepta univerzalnih prava na kulturalno neutralnim i metafizički objektivnim polaznim točkama prihvatljivim svim razumnim osobama.
- 3) Nasuprot objektivnom univerzalizmu prirodnopravne tradicije moguće je govoriti o konstruktivističkom univerzalizmu čija održivost ne ovisi o opstanu objektivističke metafizike i epistemologije. Konstruktivistički model otvara vrata drugačijem pristupu utemeljenju univerzalnih ljudskih prava, ali i relativističkoj kritici cjelokupnog projekta uspostave globalnog režima takvih prava.
- 4) Odbacujući mogućnost postojanja valjanog transkulturalnog i objektivnog temelja na kojemu bi autoritet ljudskih prava počivao, kulturni relativizam promovira tezu o nesumjerljivosti različitih i suprotstavljenih sustava vjerovanja, odnosno moralnih tradicija i time osporava mogućnost valjane izvanjske kritike kulturalnih praksi koje su protivne liberalnom shvaćanju ljudskih prava. S obzirom na to da su određene instance primjene instrumentalne racionalnosti (sporazum oko metode, preklapajuće vrijednosti u drugačijem društvenom kontekstu te sporazum oko ciljeva) uistinu transkulturalnog karaktera, one su imune na relativističku kritiku, no njihov je doseg veoma ograničen i one nam ne mogu pomoći u prevladavanju nesumjerljivosti moralnih autoriteta u slučajevima fundamentalnog neslaganja među različitim tradicijama. Ahilova peta kulturalnog relativizma leži u mogućnosti pronalaženja transkulturalnog standarda vrednovanja kao načina prevladavanja nesumjerljivosti tradicija.
- 5) Takvu mogućnost otvara teorija vrijednosnog pluralizma koja prihvaća konstruktivistički karakter prava, ali također inzistira i na njihovoj univerzalnosti. Minimalistički koncept dobrog života definiran primarnim i sekundarnim vrijednostima bez čijega se ostvarenja niti jedan život, neovisno o različitim mo-

ralnim tradicijama, ne može nazvati dobrim daje polaznu točku za utemeljenje univerzalnosti ljudskih prava, a time i za transkulturalno vrednovanje suprotstavljenih moralnih tradicija. Iz pluralističke perspektive ljudska su prava definirana kao mehanizam zaštite univerzalnih primarnih i sekundarnih vrijednosti kao preduvjeta ostvarenja minimalnih zahtjeva dobrog života.

Doktorska disertacija “Pluralistička teorija utemeljenja ljudskih prava” izuzetno je zanimljiv znanstveni rad kojim autor pokazuje odlično poznavanje problematike na velikom dijelu najznačajnije literature dotičnoga područja. Njegova je disertacija prvi ozbiljan rad o ovoj temi na hrvatskome jeziku i bit će, kad se istraživanje potpuno zaokruži, nezaobilazna referentna točka u daljnjim istraživanjima ljudskih prava. Kulenović ovim radom nije obuhvatio pluralističke koncepcije autora poput Josepha Raza i Johna Rawlsa kao što je izvorno namjeravao. To je zadatak koji će obaviti u budućim istraživanjima. U disertaciji je pregledno vrednovao kako univerzalističke tako i relativističke teorije te se priklonio pluralističkoj teoriji ljudskih prava, čije je argumente inovativno primijenio. Disertacija je pisana jasnim i razgovijetnim jezikom, a njezina struktura zadovoljava najstrože kriterije znanstvenoga rada.